

Magyar és német gazdaságtörténések konferenciája

„A mezőgazdaság fejlődésének problémái a kapitalizmusban és a szocializmusban az ipari forradalom és a tudományos-technikai forradalom viszonyai között” átfogó témakörben német és magyar gazdaságtörténések 1971. szeptember 7–10. Quedlinburgban konferenciát tartottak. A vitatásra kerülő nagy témakörön belül az előadások és rövid referátumok három fő témához kapcsolódtak: 1. A mezőgazdaság fejlődésének problémái az ipari forradalom időszakában (regionális összehasonlításokkal), 2. Mezőgazdaság és tudományos-technikai forradalom a szocializmus és az imperializmus időszakában, 3. A mezőgazdaság fejlődésének összehasonlító vizsgálata a XIX. és XX. században. A tudományos konferencián magyar részről Pach Zs. Pál, a MTA Történettudományi Intézet igazgatójának vezetésével kilenc magyar gazdaságtörténést vett részt.

Az első témához kapcsolódva a fő referátumot *Puskás Julianna* (MTA Történettudományi Intézet) tartotta „A mezőgazdasági termelés fejlődésének tendenciái Magyarországon a XIX. század második felétől az első világháborúig” címmel. Előadásában a termelés vizsgálatának bázisáról közelítette meg a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének néhány kérdését az ipari forradalom kezdeti időszakában. Az 1869–1913 periódus idősorainak kvantitatív elemzésével mutatta be a szántóföldi termelés volumenének, az átlaghozamoknak, a bevetett területeknek az alakulását, növekedési rendjeit, átlagos fejlődési ütemeit. A szántóföldi termelés 2,58%-os átlagos fejlődési ütemét igen gyorsnak értékelte. Az első világháborút megelőző időszakban Európa más országainak mezőgazdasága hasonlóan magas átlagos növekedési ütemet aligha mutatott fel. Az átlagos fejlődési ütem mögött azonban a termelés alakulásának nagy ingadozásai húzódtak meg. A trendek irányainak a változásai, a növekedési ütemek különbségei a fejlődés három szakaszát jelzik. Az 1880-as évek közepéig a növekedés kiemelkedően gyors, 1885–1905 között a lassú, majd 1905-től az ismét gyorsuló fejlődés szakaszát.

Foglalkozott az egyes növények növekedési ütemeinek az eltéréseivel, a termelés strukturális módosulásaival, amelyek ugyancsak a magyarországi mezőgazdasági termelés nagy átalakuló korszakát tanúsítják. Legdinamikusabban az úgynevezett új növények termelése növekedett. A vetésszerkezet változásai, az össz-szántóföldi termelésben az egyes növények értékének az arányai alapján az előadás nem tartotta a magyarországi szántóföldi termelésre jellemzőnek az egyoldalú gabonatermelést. A vetésszerkezetben a gabonaművek aránya hasonló volt vagy még magasabb pl. Németországban és Ausztriában. A termelés növekedésének a tényezőit elemezve kimutatható, hogy a vizsgált periódusban a növekedés döntő tényezőjévé a magyarországi mezőgazdaságban is az intenzivítás irányába hatók kerültek, bár az extenzív irányú növekedés, ha alárendelten is, még mindig figyelemre méltó faktora volt a termelés növekedésének. A viszonylag gyors fejlődési ütemet magyarázva az előadó körvonalazta azokat a kedvező piaci körülményeket, amelyek közepette a magyarországi mezőgazdasági termelés az ipari körzetek ellátásába a XIX. század közepén bekapcsolódott. Rámutatott azonban arra is, hogy a termelés szembetűnő gyors növekedése a kései indulással és a rendkívül alacsony kezdeti színvonalal is összefüggött. Magyarország „dinamikus” fejlődésével mezőgazdasági termelési

színponton az 1910-es években tartott ott, ahol pl. Németország már a XIX. század derekán.

Magyarországon az első világháborút megelőző időszakban csak megindult az ipari forradalom, de nem fejeződött be. Így a mezőgazdasági termelés — a gyors fejlődés ellenére — sem jutott el arra a színvonalra, mint azokban az országokban, amelyek már átmentek az ipari forradalom szakaszán.

Végül nemzetközi összehasonlításokkal vizsgálta fel az európai mezőgazdaság fejlődésének néhány általános és regionális vonását az ipari forradalom periódusaiban. A két fő termelési ág, az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának viszonylatában az alapvető eltérést Nyugat- és Kelet-Európa között abban fogalmazta meg, hogy míg Nyugat-Európában az ipari forradalmak periódusában a mezőgazdaság közgazdasági jelentősége — a technikai fejlődés ellenére — háttérbe szorult, addig Kelet-Európában az ipari forradalmak indulásához, a fő tökeffelhalmozási forrást a mezőgazdasági termelés növelése jelentette, nem utolsósorban a nyugat-európai ipari körzetek indukáló hatására.

Rudolf Berthold (NDK Gazdaságtörténeti Intézet, Berlin) referátumában a német mezőgazdaság fejlődésének faktorait vizsgálta fel az ipari forradalom időszakában. Hangsúlyozta, hogy a XVIII. és XIX. század a német mezőgazdaság történetében egy teljesen új jelenséget, az intenzív irányú fejlődést hozta. Nem véletlen, hogy Németországban az ipari forradalom előkészítő szakasza kb. 1750—1830-ig egybeesett a mezőgazdaság intenzív irányú fejlődésének előkészítő szakaszával. Az előkészítést mindenképp a feudális földhasználat megszüntetésének, leépítésének folyamata jelzi. Az 1830-as évektől az 1870-es évekig új szakasz mutatkozik Németországban, megkezdődik az ipari forradalom periódusa. A kibontakozó ipari forradalom átalakította a társadalom struktúráját és települési formáját. A népesség gyarapodása felgyorsult. Mindenképp a városi népesség növekedett, a nem agrárszektorban dolgozók száma. E folyamat keretében Németország agrárországból agrár-ipari ország és a korábban mezőgazdasági termékeket exportáló országból — a mezőgazdasági termelés növekedése ellenére — agrártermékeket importáló ország lett.

Az ipari forradalom időszakában a mezőgazdaság intenzív irányú fejlődése is felgyorsult. Mivel Németország sűrűn települt ország volt, a termelés növelésének módja nem új területeknek művelés alá vételén, új üzemek létesítésén alapult (mint pl. az Egyesült Államokban), hanem a természothozamok növelésén. A termelés intenzív irányú fejlődésének faktorai között hangsúlyozta a tudomány szerepét, a D. Thaer, Justus von Liebig működését, különösen az agrárkémia, a műtrágyagyártás hatását a termelés mennyiségi és minőségi növekedését. A kapitalista intenzívítási folyamatban foglalkozott a művelési eljárások változásaival, az ugar kiszorulásával, az új növénykultúrák, különösen a cukorrépatermelés térhódításának gazdasági és társadalmi jelentőségével. Említette, hogy az új növénykultúrák térhódítása szorosabb kapcsolatot teremtett a szántóföldi termelés és az állattenyésztés között és minőségi változásokat eredményezett az állattenyésztés területén is.

A mezőgazdasági kapitalista intenzívítási folyamatában két szakaszt különböztetett meg: Az első Németországban az 1830-as évektől az 1870-es évekig tartott. Jellemző, hogy ebben a szakaszban a mezőgazdaság munkaeszközei a falusi kézművesipar termékei voltak. A második szakaszhoz (az 1870-es évekkel kezdődően) a feltételeket az ipari forradalom kibontakozása adta meg. A mezőgazdasági gépgyártás kialakulása lehetővé teszi az iparban előállított gépek, munkaeszközök térhódítását, melynek következtében a mezőgazdaság termelési eszközeit, és általában fejlődésének más mozgatóit is már kívülről, az ipartól kapta. E második szakaszban növekedett a különbség a paraszti és junker gazdaságok között, mivel az új termelőeszközöket, a mezőgazdasági gépeket, a paraszti gazdaságok már nem tudták beszerezni.

Georg Moll (NDK, Rostock Egyetemi történeti tanszék) „A kapitalista jobbágyfelszabadítás és az ipari forradalom” című rövid referátumában azoknak a megváltási összegeknek a szerepét és jelentőségét elemezte az ipari forradalom időszakában, amelyeket a német parasztság fizet-

tek volt földesuraiknak. A feudális függésből a szabadulást a német parasztok drága áron váltották meg közvetlenül földesuraiktól. Moll szerint a megváltás annak az eredménye volt, hogy Németországban a feudális viszonyok nem forradalmi úton, hanem reformok révén szűntek meg, és a kapitalista fejlődésnek az a típusa alakult ki, amelyet Lenin „porosz útnak” nevezett.

Ismertette a megváltási összegek mennyiségét Németország több területéről, amelyeknek a tetemes voltát tanúsítja az is, hogy pl. a porosz parasztok 1865-ig 38 millió tallért fizettek. A paraszti gazdaságok megterhelése ezekkel a megváltási összegekkel nemcsak a gazdálkodás lehetőségeit korlátozta, hanem gyakran a paraszti gazdaságok teljes eladósodásához és a paraszti földek elvesztéséhez vezetett.

Az előadó hangsúlyozta, hogy központi kérdése a XIX. század mezőgazdaság történetének Németországban, hová folytak el ezek a hatalmas összegek. A kérdésre — a kutatások mai eredményei alapján — csak hozzávetőleges és megközelítő választ lehet adni. Teljes és megnyugtató válaszadásra az agrártörténészek önmagukban nem is vállalkozhatnak. Néhány terület vonatkozásában említette a megváltási összegek felhasználásának útjait és módjait. Nincsenek arra utaló jelek, hogy a megváltási összegeket figyelemreméltó arányban ipari befektetésekre fordították volna. Referátumának végső következtetése az volt, hogy a hatalmas megváltási összegek nemcsak a parasztnak jelentettek súlyos terheket és nemcsak a mezőgazdaság fejlődését lassították és korlátozták, hanem az ipari forradalom kibontakozását is.

Kolossa Tibor (MTA Történettudományi Intézet) referátumában összehasonlította Magyarország és néhány kiválasztott német terület üzemi struktúráját, valamint a mezőgazdasági termelés struktúráját és színvonalát e területeken. Az üzemi struktúra és a termelési struktúra közötti összefüggéseket elemezte, és ezekkel kapcsolatban elsősorban a magyarországi kapitalista mezőgazdasági fejlődés megítélésének néhány problémáját vetette fel.

1. A magyar mezőgazdaság a preindusztriális korszak mezőgazdasági elmaradottsága következtében igen alacsony szintről indult kapitalista fejlődése kezdetén. A tőkés fejlődésbe való kései bekapcsolódása következtében pedig gyorsan és felületesen kellett végighaladnia a mezőgazdaság tőkés fejlődésének szakaszain. Vagyis a tőkés fejlődés útja a mezőgazdaságban hasonló volt, mint az iparban, ahol Magyarország a kisipar és manufaktúra gyenge fejlettségi színvonalán lépett a nagyipari fejlődés szakaszába.

2. Magyarországon a mezőgazdaság üzemi struktúrájának szélsőséges típusa alakult ki, amelyet a középső nagyságú üzemek (20—500 ha) igen gyenge képviselete jellemez. Ez a körülmény nagy zakadékokat jelentett a nagybirtok és a parasztbirtok között, súlyos akadálya volt a mezőgazdasági technika és ismeretek ősztársadalmi elterjedésének és átvételének.

3. A mezőgazdasági üzemstruktúra szélsőséges típusa következtében Magyarországon jelentős szerepe volt a kis- és középparaszti gazdaságoknak, egyrészt a mezőgazdasági termelés átlagszínvonalának meghatározóiként, másrészt a termelés fejlődésének egyedüli lehetséges tömegbázisaként. A legkevésbé rentábilis és legnehezebben fejlődő paraszti gazdaságok túlsúlya Magyarországon a tőkés mezőgazdasági fejlődés súlyos nehézségét jelentette. Egyúttal felveti azt a kérdést, hogy mennyiben kellene módosítani a magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének „porosz útjáról” vallott felfogást.

Orosz István (Debrecen, Kossuth Lajos Tud. Egyetem) „Munkaerőkereslet és kínálat a magyar mezőgazdaságban a XIX. század utolsó harmadában” c. korreferátumában ismertette azoknak a számításainak az eredményeit, amelyeket a magyarországi mezőgazdaság munkaerő keresletének és kínálatának alakulásáról végzett az 1870—1900 évek vonatkozásában. Számításaiban a föld megműveléséhez szükséges munkaerőszükségletet szembesítette az aktív keresők által végezhető munkamennyiséggel.

Vizsgálatainak végkövetkeztetéseként a kortársi irodalom többségének tudósításaival szemben azt állapította meg, hogy a magyar mezőgazdaságra 1870—1900 között fojtogatóan ránehezedett a munkaerőfelesleg, amely az agrárkeresők elégtelen foglalkoztatottságában jelentkezett. A mezőgazdasági munkák szezonjellege és az aktív mezőgazdasági népesség egyenlőtlen

megoszlása miatt bizonyos időben és bizonyos helyeken a nagyfokú túlnépesedés ellenére is előfordulhatott munkaerő-hiány. Országos átlagban azonban igen nagyfokú volt az agrár túlnépesedés, amit az ipar elszívó hatása a vizsgált 30 évben alig tudott csökkenteni. Kihaszánlatlan volt 1870-ben a munkaerő 46,8, 1880-ban 36,8, 1890-ben 40,3, 1900-ban 43,6%-a. A rendszeres gazdasági növekedés kezdeti időszakában a legtöbb ország mezőgazdasága munkaerő felesleggel küzd, legfeljebb a felesleg nagysága az, ami Magyarország helyzetét sajátossá teszi.

Az agrártúlnépesedés hatásai közül a következőket emelte ki: A XIX. század második felében a magyar agrártermelés fejlődésében kétféle tendencia érvényesült. A Monarchia biztos piaca a legfontosabb árugabona, a búza termelésének fokozására ösztönzött abban a korszakban, amikor a nyugat-európai mezőgazdaságban az állattenyésztésre, a takarmányfélék és ipari növények termelésére tolódott a hangsúly. A gabonaféléket azonban magas önköltséggel termeltük, mert a munkaerőfelesleg nem ösztönzött a teljes gépesítésre, extenzív terjeszkedésre pedig már nem volt lehetőség. A szabad földek hiánya és a szorongató munkaerőfelesleg így a kapások és más intenzív kultúrák termőterületének növelésére ösztönzött. A végső következtetést azonban egyik irányban sem vontuk le. A XIX. század utolsó harmadában a magyar mezőgazdaság — többek között a munkaerőfelesleg kényszerítő hatására — struktúrájában közelebb került a nyugat-európaihoz, de nem érte el azt, s a későbbiekben pedig itt már nem vizsgálható okok miatt e tendencia lelassulása figyelhető meg.

Az első témához kapcsolódó vitában az intenzivitás fogalmának értelmezése mellett nagy hangsúlyt kapott a megváltás és a mezőgazdaság finanszírozásának kérdése. *Pach Zs. Pál* Moll referátumához hozzászólván felvetette, hogy vajon a megváltási összegek jelentős része direkt úton (közvetlen befektetésekkel) vagy indirekt úton (hitelintézeti kölcsönökkel) nem a mezőgazdaság finanszírozását szolgálta-e. A német mezőgazdaság tőkével való ellátása természetesen nem csupán a megváltási összegek kérdése. Ez a kérdés mindenestre a XIX. századi német mezőgazdaság történetének egyik centrális kérdése. *Pach Zs. Pál* vitatta azt a szemléletet, — és ebben mások is egyetértettek kritikájával —, amely a megváltást azonosítja a porosz úttal. *Niederhauser Emil* ennek kapcsán említette, hogy a megváltás enyhe formái Nyugat-Európában és a Balkánon is előfordultak.

„A mezőgazdaság és tudományos technikai forradalom a szocializmus és az imperializmus időszakában” c. témához kapcsolódva az előadók a tanácskozás második napján a tudományos-technikai forradalom *második világháború utáni* kibontakozásával, illetve e folyamatnak a mezőgazdaság területén való érvényesülésével foglalkoztak.

V. Klemm (Humboldt Egyetem, Berlin) „Az NDK mezőgazdaságának fejlődése a szocialista termelési viszonyok győzelme óta (1962/63-tól napjainkig)” c. előadásában mindenekelőtt azt bizonyította, hogy az NDK-ban a mezőgazdasági termelés forradalmasítása számára kedvező feltételeket nyújtott az új termelési viszonyok megteremtése, majd konszolidálása. Ugyanakkor a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatása nem kismértékben összefügg a népgazdaság korlátozott felhalmozási erőforrásaival. Kibontakoztatásának fő eszközeként — hivatkozva a Német Szocialista Egységpárt hatvanas években kidolgozott célkitűzéseire — mindenekelőtt a tudományos ismeretek és tapasztalatok általánossá tételét jelölte meg a mezőgazdasági vezetésben, tervezésben és szervezésben. A mezőgazdasági termelés *iparszerű* szervezésében különös jelentőséget tulajdonított a kooperációs kapcsolatoknak. Az ilyen kapcsolatok elterjedtségére vall, hogy az NDK-ban egyetlen termelőszövetkezet vagy állami gazdaság sincs, amely részt ne venne valamilyen kooperációban. Magának a mezőgazdasági termelésnek a tudományos-technikai nívóját a referátum nem egyszerűen az ipari eredetű eszközök mezőgazdaságba való behatolásán, de eme eszközök modernségén, valamint a termelési folyamatok komplex gépesítetttségén annak fokán is mérte. Éppen így a talaj termelőképességének esetében sem csak egyszerűen annak fokozását, de megváltoztatását és homogenizálását is fontosnak tartotta. (Itt olyan kísérletekről is számot adott, amelyek hab- vagy más műanyaggal változtathatnak a talaj struktúráján, levegő- és vízháztartásán). Mind e tevékenység során az egyébként is rohamosan visszaszoruló em-

beri élők munkában folyvást nő a termelési folyamatokat irányító, szabályozó és ellenőrző tevékenység aránya.

Szuhay Miklós (Közgazdasági Egyetem, Budapest) „Az állami beavatkozás politikájának hatása a mezőgazdasági termelésre Magyarországon az 1930-as években” c. referátuma abból a megállapításból indul ki, hogy az 1929—33-as évek túltermelési válsága lényegesen különbözött a XIX. század végi agrárválságtól, ezért leküzdése nem történhetett hasonló módszerekkel. Az agrártermékeket importáló országok elsősorban vámemeléssel és kontingentálással védekeztek a válság ellen, emellett intézkedéseket hoztak a termelés növelésére (pl. Anglia, Ausztria, Csehszlovákia stb.). Az agrárexportáló országok ezzel szemben a termelés csökkentésére kellett, hogy törekedjenek. Általánosan alkalmazott módszerek voltak a készletcsökkentés és a vetésterület korlátozása (USA, Franciaország). Nemzetközi egyezmények jöttek létre a vetésterület, ill. a termelés csökkentésére (cukorrépa, búza).

Magyarországon a válság elleni állami intézkedések egyike volt a nemesített búza-vetőmag elterjesztése, amelynek vetésterülete 1932 és 1934 között duplájára nőtt. Hasonló intézkedések történtek a törzskönyvezett tenyészállatok állományának növelésére. A termelés minőségének emelése céljára az állami költségvetés a válság alatti években jelentős, növekvő összegeket biztosított.

Az állami intézkedések másik útja Magyarországon is egyes növények vetésterületének korlátozása volt (cukorrépa, dohány). Ezeket az intézkedéseket egyrészt a parasztság rovására, a nagybirtok vetésterületi részesedésének növelésével hajtották végre, másrészt éppen az intenzívebb növények korlátozásával rontották a növénytermelés struktúráját.

II. Fruck és D. Dräger (Mezőgazdasági Információs és Dokumentációs Intézet, Berlin) „A KGST országai mezőgazdasági fejlődéséről” szülő referátumukban a területi hozamok, az egy főre eső bruttóhozamok felsorolásával illusztrálták a szocialista országok mezőgazdaságának állandó fejlődését. Megállapították, hogy a szocialista országokban általában megérték a feltételek az *iparszerű* mezőgazdasági termelés bevezetésére. Konstatálták, és több szovjet példát is felhoztak arra, hogy az *iparszerű* mezőgazdasági termelésre a különböző lépések vagy legalábbis kísérletek egész sora történt. A mezőgazdaság és ipar kapcsolatát nemcsak mint a mezőgazdaság kiszolgálását, hanem mint a szorosabb kapcsolat, fúzió (agrár-üzemi egyesülés) lehetőségét is. A referátum mind ebből a szempontból, mind távlatilag hasznosnak és éppen ezért szükségesnek tartotta a KGST-országok szoros együttműködését.

Orbán Sándor (MTA Történettudományi Intézet) „Az agrárnépesség csökkenésének néhány problémája Magyarországon a szocialista átalakulás időszakában” c. referátumában gyrészt e folyamat olyan tényezőit vizsgálta, amelyek a látszólagos egyezés mellett is különböznek a mezőgazdasági népesség első ipari forradalom időszakában lezajlott elvándorlásától. Másrészt rámutatott arra az összefüggésre, amely a hazai agrártúlnépesedés megoldása, valamint a szocialista iparosítás között fennállott. Ugyanakkor ennek látszólagos és valóságos ellentmondásait is elemezte. A mezőgazdasági termelés stagnálásának, illetve visszaesésének a felszínen mutatkozó azon oka, hogy a mezőgazdasági termelőnépesség gyorsan csökkent, nem ad kulcsot a helyzet megfejtéséhez, mert maga is okozata volt annak a gyors ütemű és aránytalan felhalmozásnak, amely főleg az ötvenes években Magyarországon is lezajlott az iparban a mezőgazdaság rovására. A referátum végül olyan sajátosságokat is elemzett, amelyek a szocialista időszak felgyorsult ipari és mezőgazdasági fejlődésével a patriarchális parasztság eltűnését és az urbanizálódást nemcsak Magyarországon, de általánosabban Kelet-Európában is jellemezte.

G. Müller (Marx Károly Egyetem, Lipcse) „A mezőgazdaság fejlődése Nyugat-Európában a tudományos-technikai forradalom feltételei között” c. referátumában abból indult ki, hogy a mezőgazdaság fejlődése a tőkés országokban (Nyugat-Németországban is) az első ipari forradalom időszakától a második világháborúig lemaradásban volt az ipartól. Míg az iparban a gyári rendszer és a gépi munka vált uralkodóvá, a mezőgazdaságot a kézimunka és az állati vonóerő jellemezte. Csupán a második világháborút követően lehet szó a nyugat-európai mezőgazdaságban

a termelési folyamatok iparosításáról, a manufaktúra helyett a gépesítés szakaszáról. Mindezt a mezőgazdaságnak, mint gazdasági ágának az ipari termeléshez való közelítéseként, hasonlóvá válásaként tekintette. Legfőbb eredményeként a termelés és a munka termelékenységének viszonylagos gyors növekedését jelezte. Tényezőiként a mezőgazdaság egyes ágazatainak teljes vagy részbeni automatizálását, valamint a modern tudományos ismeretek termelésben való alkalmazását, a biológiai, fiziológiai és kémiai módszerek kiterjesztését sorolta fel (sőt az egyes tőkés nagyüzemek vonatkozásában kompjüterek felhasználását is említette). Minthogy ez a folyamat a tőkés fejlődés viszonyai között egyre inkább megszünteti a parasztgazdaságok „függetlenségét” az ipari, kereskedelmi és bank-monopóliumoktól, és a termelőerők koncentrációját eredményezi, óhatatlanul a parasztságnak a monopoltőke általi növekvő kizsákmányolásával és tönkretételével jár együtt. Így a társadalom alapvető ellentmondásai is egyre élesebben jelentkeznek. A parasztság a monopóliumok uralma ellen csak az antiimperialista harc és szövetkezeti összefogás keretében, a munkásosztállyal szövetségben védekezhet. Végső fokon pedig a tudományos-technikai forradalom feltételei között a mezőgazdaság iparosítása a szocialista termelési viszonyok megteremtését követeli meg.

A referátumok nyomán élénk vita alakult ki egyfelől a tudományos-technikai forradalomnak a fogalma, illetve akörül, hogy miféle kritériumai vannak e folyamatnak a mezőgazdaságban, hogyan viszonylanak azok a termelékenység, az intenzifikálás stb. fogalmához (G. Müller, Pach Zsigmond Pál, W. Jonas, Wellmann Imre). Másfelől a szocialista felhalmozás kelet európai sajátosságai kapcsán arról alakult ki vita, hogy az mennyiben volt kapcsolatos a munkás-paraszt szövetség (illetve ellentét) sztálini felfogásával (J. Kuczynski), avagy a kelet európai fejlődés adott stádiumával (Berend T. Iván). Ez utóbbit jellemző, az iparnak kedvező beruházási és árrendszerben is kifejeződő sajátosságok NDK-beli harmonikusabb érvényesülését többen is hangoztatták az NDK gazdaságtörténetészei közül (G. Müller, V. Klemm). Mindazonáltal az NDK-ban is fellelhetők voltak olyan, az ártermelő parasztság érdekeit súlyosan érintő gazdaságpolitikai intézkedések, amelyek e rétegek tömeges és (végleges) elvándorlását okozták, és amelyeket már az ötvenes évek első felében revídiálni kellett (H. Nussbaum).

A harmadik témához (A mezőgazdaság fejlődésének összehasonlító vizsgálata a XIX. és XX. században) két magyar referátum hangzott el.

Niederhauser Emil (MTA Történettudományi Intézet) „A kelet-európai agrárfejlődés tipológiájához” c. referátumában e térség hármas tagoltságát körvonalazta, amely a korai középkor óta nyomon követhető, és a fejlődés különbségeit hozta létre a kapitalizmus bontakozásával is.

Elsősorban az agrárstruktúrában mutatkozó különbségek alapján — de egyéb gazdasági és társadalmi sajátosságokat is figyelembevéve — a következő három fejlődési típust emelte ki: az egyik a *közép-kelet-európai*, ahol a nagybirtok fennmaradása mellett az ország gazdasági fejlődése a kapitalizmus kezdetétől meggyorsul. A Habsburg-birodalom területén és a Lengyel Királyságban a kapitalista korszak kezdetétől jelentős ipari fejlődés következett be, ez idővel a birtoktalan parasztság egy részét fel tudta szívni.

A másik a *kelet-európai*, ahol ugyancsak a nagybirtok fennmaradása mellett az iparosodás csak jóval később az 1890-es években indul meg nagyobb arányokban (Oroszország), és az 1900-as évek válsága után az első világháborút megelőző években lendül fel ismét.

A harmadik típus a *délkelet-európai, vagy balkáni*, ahol a nagybirtok hiánya mellett a gazdasági fejlődés a XX. század közepéig igen lassú. Ha tehát a parasztság, szempontjából az első pillanatra a balkáni fejlődés kedvezőbbnek tűnik, hiszen nem terheli meg a nagybirtok jelenléte, valójában az egész gazdasági élet stagnálása a parasztság fejlődését is megakadályozta, gyakorlatilag a balkáni parasztság még az egyéb kelet európai parasztságnál is alacsonyabb szinten élt.

Gunst Péter (Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) „A terméshozamok fejlődési tendenciája Magyarország mezőgazdaságában 1869—1969” c. referátuma összehasonlította a búza és a tengeri termésátlagának alakulását Magyarországon és az európai országokban, valamint a legfontosabb

Európán kívüli országokban. A referátum megállapította, hogy Magyarországon az elmúlt száz év alatt csak két időszakban figyelhető meg a termésátlagok valóban nagyarányú és gyors emelkedése = az 1870–80-as években és az 1960-as években. Mindkét időszakot egy-egy alapvető társadalmi átalakulás magyarázza meg: az elsőt a polgári forradalom, a jobbágyfelszabadítás hatása és ezzel kapcsolatban a mezőgazdaság tőkés átalakulása, a másodikat a szocialista átalakulás és ezzel kapcsolatban a mezőgazdaság technikai színvonalának rohamos emelkedése. A közbeeső időben a terméshozamok — kisebb emelkedésektől eltekintve — lényegében stagnáltak. A stagnálás oka a múlt században az agrárválság, az első világháború után a Monarchia piacának szétesése, a protekcionizmus és a világgazdasági válság volt.

Az első világháború előtt a gabonát importáló nyugateurópai országok terméshozamai jóval magasabbak voltak, mint a gabonát exportáló keleteurópai és tengerentúli országoké. Magyarország az utóbbi csoportba tartozott, de terméshozamai e csoportban a legmagasabbak voltak, legközelebb álltak a nyugat-európai termésátlagokhoz. Ennek az a magyarázata, hogy a magyar mezőgazdaság, a Monarchia vámok által védett és Ausztria ipari fejlődése által jelentősen növekvő belső piacára támaszkodhatott. Az első világháború után a magyar mezőgazdaság elvesztette ezt az előnyt. A magyarországi termésátlagok elmaradtak a továbbemelkedő nyugat-európai terméshozamoktól és a kelet-európaiakhoz közeledtek.

A referátumokat követő vitában *J. Kuczynski* felvetette, hogy a modern tudományos-technikai forradalom viszonyai között a terméshozamok már nem megfelelő mutatói a termelés színvonalának, a legfontosabb mutató a munka termelékenységéé. A vita résztvevői egyetértettek vele.

Befejezésül *J. Kuczynski* (NDK Tudományos Akadémiája) a munka termelékenységének modern fogalmával és mérésével kapcsolatos vizsgálatának eredményeit ismertette.

A konferencia zárszavában *Wolfgang Jonas*, az NDK Gazdaságtörténeti Intézetének igazgatója és *Pach Zsigmond Pál*, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója egyaránt hangsúlyozták, hogy a konferencia rendkívül eredményes volt. Nemcsak közelebb hozta egymáshoz a két baráti ország gazdaságtörténetészeit, hanem számos tudományos probléma vizsgálatához új szempontokat is megnyitott. A két év múlva Magyarországon rendezendő következő találkozó témájára több javaslat hangzott el és elhatározták, hogy a következő konferenciát szűkebb bizottságok útján még alaposabb előkészítéssel teszik még eredményesebbé.

Puskás Julia—Kolossa Tibor—Orbán Sándor

E számunk nyomdába adása után kaptuk meg Szabad György: Tények és módszerek (Felelet Kosáry Domokos újabb bírálatára) c. írását. A cikket, a vitát lezáró szerkesztőségi megjegyzésekkel együtt, folyóiratunk következő számában közöljük. (Szerk.)